

*Павлик Н. В.,**orcid.org/0000-0002-2957-6973**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови та славістики**Бердянського державного педагогічного університету*

ЧАСОПРОСТІР ЕПІСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСУ

Анотація. Спостереження над текстами різностильової і жанрової приналежності засвідчують, що хронотоп як формально-змістова категорія визначає не лише сюжетну організацію художнього твору, а й є притаманною епістолярним текстам, у яких відтворюється реальна дійсність, що має опертя на часові і просторові характеристики. Аналіз наукової літератури з означеної проблематики дозволяє стверджувати, що хронотоп епістолярного дискурсу у вітчизняному мовознавстві наразі цілісно не вивчався. Стаття присвячена дослідженню хронотопу письменницького епістолярію в контексті його жанрової специфіки та опису мовних засобів, які формують часовий і просторовий план (континуум) листа.

Хронотоп епістолярного тексту потрактовуємо як формально-змістову категорію, що відображає взаємозв'язок часових та просторових характеристик і має важливе значення у змістовій, композиційно-структурній та жанрово-стилістичній організації листа. Часопростір епістолярію, на відміну від художньо-літературного хронотопу, є реальним, оскільки сутність листа передбачає відтворення автором передусім об'єктивної дійсності, тому в ньому простежується тісний зв'язок з простором і часом. У письменницькому епістолярії виокремлено хронотоп біографічного часу, реальний соціально-історичний хронотоп, ідилічний хронотоп і його різновиди – родинно-ідилічний та інтимно-любковий хронотоп. Автор сам обирає події, відтворює факти дійсності, цим пояснюється дискретний (фрагментарний або вибірковий) характер вибудованого ним часопростору.

Хронотопні контексти в епістолярному дискурсі формуються за допомогою комплексу різнорівневих мовних одиниць, а саме: прислівників, які позначають місце і час описуваних подій або містять указівку на відповідність їх з моментом написання листа; лексики на позначення відрізків часу, доби, періоду, пори року, що допомагають логічно вибудувати перебіг подій у хронологічній послідовності; дієслів зі значенням руху, переміщення, фізичної діяльності тощо, які експлікують динамічний, процесуальний характер хронотопних структур; лексики топонімічної семантики (зокрема, астіоніми, ойконіми, урбаноніми, хороніми, гідроніми, ороніми тощо); власних імен і прізвищ учасників подій; іменників-загальних назв з топонімічною семантикою та ін.

Ключові слова: хронотоп, часопростір, епістолярний дискурс, письменницький лист.

Постановка проблеми. Час і простір як універсальні категорії буття, форми існування матерії є одними із найбільш досліджуваних у гуманітарних науках. Філософську концепцію простору-часу почали вивчати ще в період античності; осмислення часопростору в контексті літературознавства і лінгвістики актуалізується лише з ХХ століття. Початок таких досліджень

пов'язують передусім з науковими розробками М. Бахтіна, С. Скварчинської, Д. Лихачова та ін. Зокрема, М. Бахтін у роботі «Форми часу і хронотопу в романі» потрактував хронотоп (або часопростір) як формально-змістову категорію літератури, що відображає взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо засвоєних у творі [1, с. 120]. Саме Бахтін вважають розробником теоретичних основ та понятійного апарату вивчення часопростору в літературі.

Особливу увагу дослідженню художнього часу і художнього простору, зокрема специфіці відтворення часопросторових структур у творах різних жанрів у різні історичні часи, приділив Д. Лихачов у праці «Поетика давньоруської літератури». Художній час учення розглядає як явище художнього світу твору, що підпорядковує власним завданням і граматичну категорію часу, і філософське його розуміння письменником [2, с. 211]. Художній простір осмислюється дослідником через його безпосередній зв'язок з художнім часом, оскільки створює умови для його протікання, руху, в якому поєднуються обидві ці категорії [2, с. 335].

Категорія простору художнього твору стала предметом ґрунтовного аналізу Ю. Лотмана. У праці «Художній простір у прозі Гоголя» дослідник потрактував означене поняття як світобачення певного письменника, вибудоване мовою його просторових уявлень [3, с. 252–253]; це той континуум, у якому розміщуються персонажі і відбуваються дії [3, с. 258]. Він описав простір побутовий / фантастичний, замкнений / відкритий, який здатний при цьому моделювати взаємопов'язані картини світу: тимчасові, соціальні, етичні та ін.

Дослідники стверджують, що часопростір має в літературі посугне жанрове значення, тобто жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом [1, с. 121]. Це твердження окреслюється також авторами літературознавчого словника-довідника, у якому йдеться про те, що хронотоп залежить від родожанрової структури твору і є важливим чинником його стильової визначеності [4, с. 714].

Спостереження над текстами різностильової і жанрової приналежності дозволяють констатувати, що часопростір як формально-змістова категорія визначає не лише сюжетну організацію художнього твору, а й є притаманною, наприклад, листуванню, у якому зафіксовано часопросторові характеристики відтворених подій тощо. Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує, що хронотоп епістолярного дискурсу у вітчизняному мовознавстві наразі цілісно не вивчався.

Мета статті – дослідити хронотоп листа в контексті його жанрової специфіки та описати мовні засоби, які формують часовий і просторовий план (континуум) епістолярію.

Методи дослідження. Аналіз хронотопу епістолярного дискурсу здійснювався за допомогою лінгвістичного опису мовних фактів, зокрема, прийомів спостереження, узагальнення і класифікації, використаних для комплексного дослідження листів, методів стилістики мови, застосованих для встановлення жанрології епістолярних текстів, контекстуально-інтерпретаційного методу, що сприяв виявленню особливостей часопростору письменницького листування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку наукової думки в галузі філології спостерігається зацікавлення питаннями хронотопу передусім з погляду літературознавчого. З-поміж вітчизняних учених вагомий внесок у розробку питань хронотопу зробила Н. Копистянська. Вона присвятила означеній проблематиці низку наукових студій, у яких цілісно дослідила та систематизувала напрями вивчення часу і простору в слов'янському літературознавстві, розширивши вчення хронотопу в категоріально-теоретичному і структурно-функційному аспектах. Авторка обґрунтувала думку про те, що проблема часопростору є багатогранною та міжгалузеву і входить як складова у фольклористику, в історію та теорію літератури, поетику і стилістику, культурологію тощо [5].

Серед публікацій останнього десятиріччя виділимо працю О. Олійник, котра стосується вивчення часопросторової проблематики у літературознавчих і фольклористичних студіях [6]; М. Скидан, у роботі якої увагу актуалізовано саме на мовних засобах вираження часу та простору в художніх творах [7] тощо.

Наукових досліджень, присвячених опису хронотопу в епістолярному дискурсі, трапляється не так багато. Виділимо дисертаційну працю Л. Морозової «Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів» [8], де об'єктом вивчення став часопростір епістолярних форм у художніх творах. Хронотоп безпосередньо письменницького епістолярію висвітлюється в наукових студіях Т. Акімової [9], Н. Доміненко [10]. Зокрема, у статтях розглядаються особливості просторово-часової організації листа, мовні засоби втілення хронотопу в його структурі.

Виклад основного матеріалу. *Епістолярний дискурс* – це багатопараметризована структура, яка характеризується певними ознаками, а саме: виконанням комунікативної функції; прагматичним спрямуванням; наявністю соціального контексту, що репрезентує учасників спілкувального процесу; оформленням у вигляді зв'язного тексту, часовим та просторовим чинниками тощо. *Лист* визначаємо як ціліснооформлений, орієнтований на конкретного адресата текст зі специфічними усталеними частинами початку і кінця, який розрахований на передачу інформації в часі та на відстані. У наукових студіях епістолярій розглядають як комунікативну систему, що вирізняється з-поміж інших жанрів та типів текстів політематичністю і поліфункційністю. Політематичність листування проявляється в тому, що його змістове наповнення майже не обмежене. Як наслідок, залежно від цільової настанови та її реалізації в різних типах листів актуалізуються ознаки розмовного, ділового, наукового, публіцистичного і навіть художнього стилів. Багатотемність дозволила розширити функції епістолярію, а саме: лист виконує комунікативну функцію, інформативну або функцію повідомлення; функцію впливу чи прагматично-інформативну функцію; інтелектуально-комунікативну функцію;

контактноутворювальну функцію; експресивно-оцінювальну функцію тощо.

У трактуванні листа підкреслюється його здатність передавати повідомлення на відстані і закріплювати його в часі, тому часопросторовий аспект є важливим для дослідження змістового, композиційно-структурного та жанрово-стилістичного компонентів епістолярного дискурсу. Погоджуємося з твердженням про те, що у листі провідна роль належить особистості адресанта, а хронотоп є однією з ключових ознак і принципів цього жанру, що відображає модель світу, яка склалася в свідомості автора [10, с. 55].

Відразу зауважимо, що часопростір епістолярного тексту, на відміну від художньо-літературного хронотопу, є реальним, оскільки сутність листа передбачає відтворення автором передусім об'єктивної дійсності, тому в ньому простежується тісний зв'язок з простором і часом. Аналіз епістолярної спадщини українських письменників з оперттям на класифікацію М. Бахтіна [1], Н. Копистянської [5], Т. Кушнірової [11] та ін. дозволив виокремити такі види хронотопів.

1. **Хронотоп біографічного часу.** В центрі уваги листів – особистість дописувача, який проживає своє життя, має власний життєвий простір. Події, відтворювані автором не завжди у хронологічній послідовності, є обмеженими в часі, оскільки жанрова специфіка листа, як правило, не передбачає занадто широких оповідей. Біографічний хронотоп в епістолярії тематично багатоплановий, в його основі – описово-інформативні контексти, втілені в розповідях, повідомленнях, описах, нарративних конструкціях. З одного боку, спостерігається увага до надзвичайних, виняткових біографічних та ін. моментів, подій, явищ, з іншого, можуть описуватися дрібниці повсякденного побутового життя. Прикметною рисою біографічного хронотопу листа є відображення індивідуального досвіду письменника.

2. **Реальний соціально-історичний хронотоп.** Це зовнішній реальний історичний час, у якому протікає і розкривається життя адресанта/адресата листа. У простеженому епістолярії осмислюються в просторово-часовому контексті передусім ті суспільно-політичні події, соціальні явища, важливі суспільно-культурні процеси, до яких дотичний автор або які мають вплив на його діяльність, вчинки, почуття. Прикметною рисою є те, що часто соціально-історичний хронотоп у листі виступає не лише тлом для описуваних подій, а й перетинається із особистісним часопростором письменника. Цей тип просторово-часових структур утілюється через поєднання опису соціально-історичних чи суспільно-політичних реалій зі спостереженнями й внутрішніми переживаннями адресанта, що сприяє глибшому осмисленню дійсності та відображенню авторської картини світу. Отже, соціально-історичний хронотоп у письменницькому епістолярії будується на перетині особистісного часопростору дописувача із суспільними реаліями.

3. **Ідилічний хронотоп (його типи – родинно-ідилічний хронотоп, інтимно-любковий хронотоп).** За концепцією М. Бахтіна, особливістю ідилічного часопростору є його обмеженість лише основними реаліями життя, це зокрема, любов, народження, смерть, шлюб, діяльність, вік, природа [1, с. 257–258]. Ці складники дослідник назвав визначальними для ідилічного життя, вони є також компонентами ідилічного хронотопу досліджених епістолярних текстів. У листах спостерігається суб'єктивна, а досить часто

й емоційна реакція письменника на зовнішній світ і виявляється в оцінці інформації, поясненні тощо. Саме емоційність, іноді неусвідомленість поведінки, миттєві настрої, а також індивідуальний авторський стиль часто характеризують часопростір письменницького листа.

Як зазначалося, специфічною формою епістолярного хронотопу є розповідь або опис, у яких відтворюється реальна дійсність, що має опертя на часові і просторові характеристики. Обстежені часопросторові структури вирізняються зв'язним викладом подій чи фактів та часовими або причинними відношеннями. Основне їхнє призначення в епістолярному тексті – передати послідовність дій у динаміці і розвитку, наприклад: *“Коло 12 години ночі пішли ми до церкви. Ніч тиха, зоряна, тепла, святочна ніч. В церкві (костелі) повно людей, шість ксьондзів ревуть, органи грають оперні мотиви, а серед богомільної публіки, в церкві, бігають маленькі собачки та вичісують біліх. Вже як ми йшли до церкви, гори тріщали від петард, які щохвилини вибухали вознем. Тепер на самому порозі церкви стріляли петарди – і дим од них влітав до церкви та мішався з димом кадильних. По 12 служба божя скінчилась, і публіка висипала на площу. І тут тільки почалась справжня парада”* [12, т. 7, с. 165]. Автор листа М. Коцюбинський є свідком та учасником подій, а цей контекст свідчить про те, що письменник не лише констатує факти, лексика на позначення відрізків часу, доби, періоду, пори року, що допомагає логічно вибудувати перебіг подій у хронологічній послідовності, наприклад: *“Тут є час. І не раз, блукаючи самотою, я перегортаю сторінки життя. Тебе згадую. У метро, вперше. У лісі – з літнім вітром-дощем, де Ти як пантера. І коло Великої Дзвиниці² (велич гнітиться доземно, ниць сягає до небес!) і напровесні, з передматеринською задумою (з обличчям першокласниці-школярки, що перед цілим світом завинила дитинячою чистотою погляду і немічністю власної цноти, такою, щойно вийшовши з трамваю, Ти гамірну проходиш автостраду, спустивши долу очі наполохані і несучи торбинку, як портфель!)³ і на київському морі, переддосвіта, коли я подавався на рибу, а Ти журую заходилася”* [14, лист 21];

дієслова зі значенням руху, переміщення, фізичної діяльності тощо, які експлікують динамічний, процесуальний характер хронотопних структур, наприклад: *“Потому сів на пароходик і Золотим Рогом поїхав на самий край міста, де вже домів нема. Виліз на вершок гори, на кладовище, і любувався чудовими краєвидами. Звідти написав тобі одкритку, яку ти, певно, дістала вже”* [12, т. 7, с. 18].

Просторова парадигма епістолярного дискурсу репрезентується передусім лексикою топонімічної семантики. У проаналізованих листах зафіксовано такі види топонімів: астіоніми (назви міст), ойконіми (назви населених місць), урбаноніми (назви внутріміських об'єктів), хороніми (назви територій, у т.ч. країн), рідше – гідроніми (назви водоймищ) та ороніми (назви гір) (у дослідженні використано класифікацію топонімів Г. Лабінської [15, с. 14–15]). Наведемо кілька прикладів з епістолярію письменників: *“Літом ми їздили цілою родиною до Криму, до Сімеїзу, на місяць. Діти і жінки вернулись додому, а я з Криму поїхав за кордон, в глуху частину Карпат, і там пробув місяць, мандруючи верхи по горах та придивляючись до життя гуцулів”* [12, т. 7, с. 144]; *“Ленінград набрид смертельно. Сьогодні якось особливо нудно”* [16, с. 662]; *“Купив собі фреску і тютюну (інші речі дороги), поголився у турка,*

а потому пішов в старинну частину города – Уюп-Султан, де знов засів у кав'ярні” [12, т. 7, с. 18].

Традиційними засобами для позначення локалізації події у просторі виступають також такі мовні засоби: а) прислівники місця, б) власні імена й прізвища учасників подій, в) іменники-загальні назви з топонімічною семантикою, наприклад: *“Потому ми цілим гуртом пішли на вечір до відомого астронома Мейра, де нам співали препозано, скучно було так, що гинули мухи, до того давали щось таке пити, від чого розболілася голова. Ми швидше втекли звідти і решту вечора провели у Горького, але засиділись...”* [12, т. 6, с. 141]; *“Було у Віктора Платоновича затишно і весело. Так, що навіть я нив горілку. Вийшли год. о 6-й, потялися на Володимирську гірку, потім фотографувалися всім кодром (крім мене, я зразу поїхав додому, була т^о і боліло горло), – а закінчили день (теж без мене) в якійсь їдальні з візниками і “міцними трунками”* [16, с. 656]. Варто відзначити, як і в літературному хронотопі, топос і локус в епістолярному дискурсі перебувають у відношеннях ієрархії: топоси називають великі просторові одиниці (світ, море тощо), а локуси віддзеркалюють не абстрактний простір загалом, а конкретне місце (місто, дім, сад, кімната тощо) у просторовому континуумі [17, с. 163]. Аналіз хронотопу листів доводить думку про те, що час і простір взаємодіють в одному контексті, що має відбиття в координаті використаних автором мовних ресурсів, як-от: *“Перед великодніми святами вони говорили у страсну неділю, і все було як слід. Понесли паски святити, тільки тих пасок не їли, а після обідні пішли у комору богу молитись по-своєму. Трохи згодом повиходили із комори і пішли в хату. Потім брати пороздягались дочиста і стали бігати голі по огороду із свічками засвіченими. Повроблялись у грязь, у навіз і повходили в хату. Тоді повдягались такі нечисті, як і прийшли, позасовували двері, позавішували вікна і посідали...”* [18, с. 284].

Формування хронотопного континууму листа залежне від умов, у яких він написаний, і співвідносне з постаттю автора, його знаннями про світ, метою написання кореспонденції, комунікативними намірами, врешті, з тими художніми системами і мовними парадигмами, які функціювали в певний історичний момент. Автор сам обирає події, відтворює факти дійсності, цим пояснюється дискретний (фрагментарний або вибірковий) характер вибудованого ним часопростору.

Різновиди хронотопу: дороги, події, зустрічі, рідного дому / рідної землі, чужини, природи / погоди та ін., виявлені в обстежених епістолярних текстах, стануть об'єктом розгляду в подальших наукових студіях.

Висновки. Отже, хронотоп епістолярного тексту потрактовуємо як формально-змістову категорію, що відображає взаємозв'язок часових і просторових характеристик і має важливе значення у змістовій, композиційно-структурній та жанрово-стилістичній організації листа. У письменницькому епістолярії виокремлюємо хронотоп біографічного часу, реальний соціально-історичний хронотоп, ідилічний хронотоп і його різновиди – родинно-ідилічний та інтимно-любковий хронотоп. Часовий і просторовий континуум листа виступає не лише засобом відтворення реалій дійсності, їх упорядкування та цілісного сприйняття, а й відбиває світобачення автора, є формою його самовираження, зрештою, розкриває індивідуальну картину світу письменника.

Література:

1. Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике*. Литературно-критические статьи. Москва : Худож. лит., 1986. С. 121–290. URL: philolog.petrus.ru/philolog/lit/bahhron.pdf (дата звернення: 6 лютого 2023 р.).
2. Лихачев Д.С. *Поэтика древнерусской литературы*. 3-е изд. Москва : Наука, 1979. 360 с.
3. Лотман Ю.М. *Художественное пространство в прозе Гоголя. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь*. Москва : Просвещение, 1988. С. 251–293.
4. *Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва та ін.* Київ : ВЦ “Академія”, 2007. 752 с.
5. Копистянська Н., Григораш Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу. *Слов'янські літератури. Доповіді. XIII Міжнародний конгрес славистів*. Любляна, 15-21 серпня 2003 року. Київ, 2003. С. 5–35.
6. Олійник О. Часопросторова проблематика у літературознавчих і фольклористичних дослідженнях. *Міфологія і Фольклор*. № 3-4 (7). 2010. С. 66–71. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index...article...957> (дата звернення: 6 лютого 2023 р.).
7. Скидан М.С. Мовні засоби вираження часу та простору в оповіданні «Гусенятко» М. Вінграновського. *Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 51. С. 135–141. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8025/1/znphnpu_lingv_2019_51_16.pdf (дата звернення: 14 лютого 2023 р.).
8. Морозова Л.І. *Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : автореф. дис... канд. філол. наук*: 10.01.06. Київ, 2007. 24 с.
9. Акімова Т.П. Хронотоп епістолярного текста (на матеріалі писем А.С. Пушкина і М. Горького). URL: https://volsu.ru/upload/medialibrary/c66/3_zjmljvgnjvhlrf.pdf (дата звернення: 14 лютого 2023 р.).
10. Доминенко Н.В. Специфика и роль хронотопа в эпистолярном наследии английских поэтов-романтиков. *Филология*. 2017. № 2 (8). С. 55–60.
11. Кушнірова Т.В. *Наративні стратегії у романих формах кінця ХХ – початку ХХІ століття : монографія*. Полтава : Видавництво «Сімон», 2018. 124 с.
12. Коцюбинський М.М. *Твори: у 7 т.* Київ : Наук. думка, 1975. Т. 6: *Листи (1905–1909)*. 311 с.; Т. 7: *Листи (1910 – 1913)*. 415 с.
13. Вишня Остап. *Твори: у 4 т.* Київ : Дніпро, 1989. Т. 4: *Усмійки, фейлетони, гуморески, 1951–1956; 3 неопублікованого: 1934–1943: Чиб'ю; Матеріали к истории Ухтинской экспедиции, 1934-й год; 3 листування. “Думи мої, думи мої” (Щоденникові записи)*. 606 с.
14. Стус В. С. *Твори: у 4 т., 6 кн.* Львів : Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 1: *Листи до рідних*. 496 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stus_VasyI/Tvory_Tom_6_knyhu_1-2/ (дата звернення: 14 лютого 2023 р.).
15. Лабінська Г. *Топоніміка: навч. посіб.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 274 с.
16. Зеров М. *Листування. Вибрані твори / упор. Володимир Панченко*. Київ : Смолоскип, 2015. С. 639–672.
17. Качак Т. Краєвиди з дитинства: місце і простір у сучасній українській прозі для дітей. *Прикарпатський вісник НТШ «Слово»*. Івано-Франківськ, 2014. № 2 (26). С. 160–177. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/andriykopanytsia-word,+160-177.pdf> (дата звернення: 14 лютого 2023 р.).
18. Українка Леся. *Твори: У 12 т.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 10: *Листи (1876 – 1897)*. 542 с.

Pavlyk N. Chronotope of the epistolary discourse

Summary. Observations of texts of various styles and genres testify that the chronotope as a formal-content category determines not only the plot organization of a literary text, but is also inherent in an epistolary text, in which time-space structures are clearly indicated. The analysis of the scientific literature on the given issue allows us to state that the chronotope of the epistolary discourse in Ukrainian linguistics has not been comprehensively studied. The article is devoted to the study of the chronotope of the writer's epistolary in the context of its genre specificity and the description of linguistic means that form the time and space plan (continuum) of the letter.

We interpret the chronotope of the epistolary text as a formal-content category that reflects the relationship between characteristics of time and space and is important in the content, compositional and structural, and genre-stylistic organization of the letter. The time-space of the epistolary, in contrast to the chronotope of the literary texts, is real, since the essence of the letter involves the reproduction of objective reality by the author, therefore, a close connection with space and time can be deduced in it. The chronotope of biographical time, the real socio-historical chronotope, the idyllic chronotope and its varieties, which are family-idyllic and intimate-love chronotope, are distinguished in the writer's epistolary. The author himself chooses the events, reproduces the facts of reality, and this explains the discrete (fragmentary or selective) nature of the time-space constructed by him.

Time-space contexts in epistolary discourse are formed with the help of a group of linguistic units of different levels, namely: adverbs that mark the place and time of the described events or indicate their correspondence with the moment of writing the letter; vocabulary that denote segments of time, day, period, season, which help to logically build the course of events in a chronological sequence; verbs with the meaning of movement, displacement, physical activity, etc., which explain the dynamic, procedural nature of chronotopic structures; vocabulary of toponymic semantics (in particular, astonyms, oikonoms, urbanoms, choronyms, hydronoms, oronyms, etc.); first and last names of event participants; nouns of common names with toponymic semantics, etc.

Key words: chronotope, time-space, epistolary discourse, writer's letter.